

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

**НАЛУЦИШИН Віктор Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління
та права**

В статье исследуется генезис идей социального контроля и его влияние на развитие порядка. Состояние порядка и стабильности в обществе зависит от многих социальных факторов. Среди них важное место занимает социальный контроль как средство саморегуляции общества, цель которого состоит в упорядочении общественных отношений. Особую остроту эта проблематика приобретает в правовой плоскости, где социальный контроль используется вместе с другими социальными и правовыми средствами, как решающий фактор в формировании правового порядка.

Установлено, что социальный контроль известен от начала создания первого социального института - семьи. Выявлено, что реализация социального порядка, который порождается социальными связями и обусловлен контролем может достигаться с помощью: моральных норм (Конфуций); средств принудительного характера (Н. Макиавелли, Ж-Ж. Руссо; лидерства, престижа, табу, общественной мысли (Р. Парк); солидарности (Э. Дюркгейм); образовательных институтов, учебных заведений и т.п. (П. Бурдьё); рационализации экономики, управления, общественной жизни, власти (М. Вебер); принуждения, эксплуатации, власти (К. Маркс, Г. Зиммель, Ф. Энгельс); социальных норм и ценностей, ритуальных действий, институализации, принуждения, насилия (Г. Парсонс); культуры, санкций (Р. Латьер); власти и подчинения через национальную церковь, систему каст, титулов и церемоний (Г. Спенсер); народных обычаев, традиций, социальных институтов, законов (У. Самнер).

Постановка проблеми

Стан порядку і стабільності у суспільстві залежить від багатьох соціальних факторів, серед яких важливе місце займає соціальний контроль як засіб саморегуляції суспільства, мета якого полягає у впорядкуванні суспільних відносин. Особливої гостроти вказана проблематика набуває у правовій площині, де соціальний контроль використовується разом із іншими соціальними і правовими засобами, як вирішальний фактор у формуванні правового порядку.

Філософсько-правове дослідження соціального контролю та його впливу на правопорядок, вимагає ґрунтовного вивчення філософської, соціологічної, психологічної, історичної та правової монографічної та іншої наукової літератури для окреслення вже вивчених питань та виявлення наукових прогалин.

Стан дослідження

Формування та розвиток соціального контролю досліджували такі вчені як: М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Зубарева, Ю. Комлев, К. Кондов, С. Косінов, К. Корж, Б. Мецаев, В. Набойченко, Т. Парсонс, Р. Парк, Л. Перевозник, Г. Пришляк, В. Пальченкова, А. Рустанов, В. Смольков, Г. Спенсер, С. Спільник, А. Шинкарев та ін.

Метою статті є дослідження правового порядку крізь призму генезису соціального контролю.

**Виклад основного матеріалу
дослідження**

У літературі обґрунтовано тезу, що стан порядку, стабільності, рівноваги й злагоди у суспільстві значною мірою залежить від контролю та його ефективності, а тому теоретичне осмислення і дослідження правового порядку перебуває в тісному взаємозв'язку з контролем та його видами. Найважливішою умовою взаємодії у суспільстві є передбачуваність у діях та поведінці людей, якщо ж її передбачити не можливо, то така поведінка веде до дезорганізації та розладу будь-якого суспільства. Щоб цього не допустити, спільноти створюють механізми соціального контролю, які повинні консолідувати суспільство, регламентувати діяльність його членів та забезпечити соціальну стабільність, розвиток та прогрес.[7, с.58] Тому контроль розглядають «як об'єктивне соціальне явище, яке сформувалося у процесі еволюції суспільства і яке є результатом його розвитку.» [9, с.64]

Багато дослідників вважають, що коріння соціального контролю можна віднайти у сім'ї, як найдавнішому соціальному інституті, що є прообразом відносин в суспільстві. Сім'ю вважають основною клітиною соціального організму, джерелом морального виховання, збереження культурних традицій і досвіду попередніх поколінь, яка сприяє соціалізації молодих людей, вчить їх «жити для інших». Слід погодитись з О. Контом, що добрі стосунки між поколіннями підтримують суспільну рівновагу, баланс між традиціями й новаціями, носіями яких є старші й молоді люди. Саме сім'я є тією «позитивною» силою, яка цементує суспільство, а її розпад означає розпад і загибель суспільства. [17]

Перші спроби філософського осмислення соціального контролю виникли в Стародавньому Китаї, де зустрічається аналіз контрольних функцій влади та способів досягнення порядку через раціональну організацію суспільного життя. Простежити витoki філософського обґрунтування соціального контролю можна і в Античності. Хоч саме поняття “контроль” не застосовувалось, він розумівся як атрибутивний чинник суспільних відносин, який за допомогою законів має за мету врівноваження людських прагнень та при-

страстей, забезпечення суспільних благ, виховання та захисту своїх громадян. [8, с.105]

У Середні віки, коли розвиток суспільства відбувався в рамках релігійного світогляду, а контроль за членами суспільства здійснювався релігійними методами, які були покладені в основу християнської доктрини. Згодом, у період Відродження відбулися радикальні перетворення в духовній сфері, що вплинули на специфіку соціального контролю в цю епоху і заклало підґрунтя для деяких особливостей його прояву в наступні епохи. В цю добу соціальний контроль здійснювався шляхом дотримання господарського способу життя, міри у витратах і накопиченні, що сприяло генезису капіталізму в суспільстві. [16, с. 15]

У період Нового часу Дж. Локк основним недоліком при досягненні соціального порядку визнавав відсутність відповідних органів, які б могли застосовувати механізми контролю. Ж.-Ж. Руссо вважав, що для реалізації своїх інтересів владна еліта застосовує різні засоби, які й створюють собою механізм соціального контролю. Зазвичай, на думку мислителя, соціальний контроль здійснюється у вигляді примусу. Т. Гоббс навпаки стверджував необхідність такого контролю, який би здійснювався не за членами суспільства, а суспільством за владою. Суб'єктом такого контролю повинні бути народні засідателі. Підтримував у такому розумінні контролю Т. Гоббса й І.Г. Фіхте, оскільки, на його думку, посадові особи повинні бути відповідальні перед суспільством. [10, с. 15-18] Слід погодитись, що мислителі того часу розглядали соціальний контроль в контексті здійснення управління суспільством, забезпечення стабільності існування держави та суспільства, суті державної влади.

Розуміння соціального контролю Т. Гоббсом та І.Г. Фіхте заклало підґрунтя до його розгляду як двостороннього явища. Все частіше почало стверджуватись, що контроль повинен здійснюватися як з боку держави (контроль за дотриманням невід'ємних прав людини: свободи, права на власність, соціальну безпеку тощо), так і з боку громадянина (контроль за діями держави бере на себе громадянське суспільство). [16, с. 15]

У XIX столітті можна віднайти перші трактування соціального контролю, де він

розглядався в контексті забезпечення соціального порядку, тобто зводився до здатності групи або суспільства саморегулюватися і збереження гармонії та єдності у соціальному житті. Однак, на сьогодні немає єдності у питанні кому належить першість серед вчених у використанні поняття «соціальний контроль».

За одними даними, цей термін ввів у науковий обіг Г. Тард, який розумів під соціальним контролем інструмент, засіб повернення людей з антисуспільною поведінкою до суспільно значимої, тобто поведінки, що відповідає суспільним нормам. На думку Г. Тарда, ключова роль у політичній соціалізації особи належить соціальному контролю, який виконує спеціалізовані функції в суспільстві щодо реалізації загальносоціальних норм, що створюють базу влади. [15, с. 139]

Згідно з іншими джерелами, в 1894 році поняття соціального контролю вперше використали представники ранньої американської соціології Альбйон Смолл і Джордж Вінсент. Згодом, на початку XX століття одним з першими хто розглянув соціальний контроль були американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Вони розуміли під «соціальним контролем» способи впливу суспільства на ті чи інші соціальні суб'єкти з метою регулювання їх поведінки та приведення його у відповідність із загальноприйнятими в даній спільності нормами. [14, с. 193] Особливо заслуговує уваги концепція Е. Росса, який один із перших ввів теорію соціального контролю. Вона представлена в його праці «Соціальний контроль: дослідження основ порядку», де вчений шукав відповідь на питання: «Яким чином можливий соціальний порядок?». На думку науковця, соціальний контроль визначався певними чинниками (громадська думка, законодавство, релігія, освіта, мистецтво, соціальні церемонії), які створюють основи соціального порядку. [5, с. 32]

Росс актуалізував проблему порядку, який розглядав як певну систему взаємовідносин між індивідами, що не прагнуть бути агресивними стосовно один одного. Головним завданням суспільства бачив визначення можливих засобів установа порядку в межах потреб людини. Це завдання можливе завдяки співчуттю, комунікабельності, солідарності, почуттю справедливості та обурення, однак, в

підсумку і цих елементів недостатньо. Вказані моральні якості не можуть забезпечити такого порядку, якого прагнуть люди, адже рано чи пізно вони відчують загрозу своєму добробуту. Тому, єдине, що може забезпечити соціальний порядок є контроль. Через це суспільством створюються власні механізми соціального контролю, які координують функції членів суспільства в єдине організоване ціле. [6, с. 65]

Інший американський соціолог того часу Р. Парк розглядав соціальний контроль як співвідношення соціальної сили та людської природи. На думку цього дослідника, основна роль соціального контролю – забезпечення перетворення сукупності індивідів в суспільство з відповідними йому суспільними цінностями та нормами. [4, с. 120] Вчений виділяв три рівні форм соціального контролю. Перший рівень передбачає розвиток соціального контролю в елементарних, спонтанних формах у натовпі та охоплює престиж, лідерство та табу. Другий рівень характеризується у плітках, новинах, чутках, з яких формується громадська думка. Останній рівень виражається у формальній організації правових, релігійних та політичних інститутах.

О. Конт вказував, що в основі соціального прогресу лежить контроль і порядок, які утворюють фундамент всієї соціальної організації, пронизують усі сторони суспільного життя. Г. Спенсер вбачав зміст соціального контролю у подоланні агресивності, що є основою соціальних конфліктів. [3, с. 62-64]

М. Вебер, розглядаючи проблематику соціального контролю, зосереджує увагу на цінностях, культурних елементах, елементах моралі, які концентрують в собі духовний досвід окремих епох і всього людства. Елементом формування соціального контролю є прагнення до раціональної організації економіки, управління і суспільного життя в цілому. На його думку, контроль і порядок у суспільстві повинен дотримуватися шляхом «згоди» та «примусу». [2, с. 146, 147] Вчений визначав соціальний контроль як можливість забезпечення покори даної соціальної групи наказам певного змісту. М. Вебер наполягав на наявності жорстокого апарату, який би здійснював контроль і тим самим спонукав індивіда до певних соціально схвалюваних дій.

К. Маркс, Ф. Енгельс запропонували особливий варіант соціального контролю, що опирався на головний засіб – політичну владу, тобто на ціннісне значення нової, за їхніми прогнозами, суспільної формації – комунізму. При цьому всі стадії суспільного життя, що передують настанню комунізму, пронизані егоїстично орієнтованими інтересами панівних в суспільстві соціальних сил і груп, які володіють приватною власністю і державно-правовими інструментами її захисту від посягань пригноблених класів. В ході соціалістичної революції встановлюється диктатура пролетаріату, покликана затвердити систему громадського самоврядування, відповідно, громадського контролю. [11, с. 16-17]

Слід погодитись, що у роботах М. Вебера, К. Маркса, Г. Зіммеля можна спостерігати відмінне розуміння соціального контролю від інших дослідників. Так, вони вбачали його сутність, перш за все, не у підтримці суспільного порядку, а у взаємодії влади та індивіда, еліти та підлеглих груп. Головною метою такого контролю є засвоєння та утримання влади, що забезпечує доступ до обмежених ресурсів та управління ним, встановлення норм та правил, які б сприяли до поведінки вигідною тим, хто встановлює ці правила. [8, с. 107] Таким чином, марксизм опирався на концепцію тотального контролю, який пов'язувався з прямим примусом і експлуатацією з боку панівного класу, з метою підтримки сформованого соціального порядку.

Продовжили розгляд соціального контролю такі вчені, як Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, К. Девіс, В. Мур, Дж. Фіхтер, Р. Мертон. Вони розуміли соціальний контроль як процес впливу соціальної системи на індивіда з метою формування у нього позитивних установок до вимог і правил суспільства задля встановлення та підтримання порядку. Так, Т. Парсонс у своїй роботі «Про соціальні системи» визначав соціальний контроль як процес, за допомогою якого підтримується соціальна стабільність. Досліджуючи категорію соціального контролю, він виділяє наступні механізми його забезпечення: ритуальні дії, що сприяють укріпленню найпоширеніших культурних зразків; міжособистісні санкції та жести, які використовуються для досягнення узгодженості санкцій; інституціоналізацію,

яка забезпечує однозначність та чіткість ролевих очікувань; інституціоналізацію системи здатної застосувати насилля та примус. Вчений особливо акцентував на взаємозв'язку між процесами соціального контролю з соціалізацією стверджуючи, що вони навчають людину не діяти девіантно. [12, с. 416, 417]

Т. Парсонс вважав невідчужуваним атрибутом існування нормального функціонування суспільства стабільне і стійке підтримання порядку. Для цього необхідно, по-перше, за допомогою норм та цінностей забезпечити в межах даної системи узгодженість всіх її функцій з поведінковими очікуваннями. По-друге, забезпечити соціалізацію цінностей і норм суспільства його членами. По-третє, необхідна система авторитетної інтерпретації нормативних зобов'язань, в тому числі і через примус, здійснювана спеціально створеними в суспільстві інститутами культури, права, управління тощо. На його думку, основне завдання контролю полягає у тому щоб зробити поведінку індивіда типовою і схвалюваною суспільством. [1, с. 454]

На думку Р. Лап'єра, індивідуальна поведінка повсюди контролюється, а завданням соціального контролю є регулювання і коригування процесу засвоєння індивідом культури, передачі культури від одного покоління до іншого, засвоєння індивідом цінностей і норм культури. Вчений розглядав соціальний контроль як засіб, що забезпечується за допомогою трьох видів санкцій: фізичних (покарання індивіда за порушення групових норм); економічних (залякування, штраф і ін.); адміністративних (звільнення з посади, пониження по службі, арешт і ін.). [1, с. 453]

Отже, дослідники досить детально розглянули проблеми соціального контролю. Зокрема в роботах О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, можна спостерігати кореляцію між соціальними процесами, як такими і соціальний контроль, що являє собою систему регулюючих впливів на індивідів з боку суспільства. Некласична методологія М. Вебера, З. Фрейда, Е. Фромма та ін. дозволила досліджувати контроль через характер соціальних дій індивідів, їх раціональних і ірраціональних складових. Методологія П.А. Сорокіна, Т. Парсонса, Р. Мертона, Е. Гідденса, П. Бурдьє та ін. привнесла релятивізм в розумін-

ня соціального контролю, що дозволяє враховувати взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів як на макро-, так і на мікро- рівнях, досліджувати соціальний контроль як процес самоорганізації діяльності. [13, с. 28]

Висновки

Таким чином, формування правопорядку безпосередньо пов'язано з соціальним контролем. Такий висновок можна зробити розглядаючи в історичній ретроспективі обидва явища. Видається за доцільне виокремити такі етапи розвитку соціального контролю:

1) Стародавні країни: Китай, Греція, Рим, де соціальний контроль розглядався як засіб досягнення порядку та як механізм підпорядкування громадян владі. Характеризувався жорсткими засобами досягнення правопорядку: ритуал, табу, міф тощо.

2) Епоха європейського Середньовіччя. В той час найбільші повноваження щодо реалізації соціального контролю мала християнська церква, яка за допомогою релігійних норм чітко окреслювала схвалювану суспільством поведінку, тобто таку поведінку, що веде до Царства Божого та гостро засуджувала за допомогою примусу будь-які прояви девіантної (гріховної) поведінки. Правопорядок на даному історичному періоді розглядався як аналог порядку Божого.

3) Епоха Нового часу. В цей час звернулась увага не лише на індивіда як об'єкта соціального контролю, який повинен власні інтереси підпорядковувати інтересам панівної верхівки, але на індивіда як суб'єкта соціального контролю, який вправі висловлювати свою громадянську позицію.

4) XIX – початок XX ст. ст., коли вперше на теоретичному рівні був описаний соціальний контроль та його вплив на правопорядок. Під соціальним контролем пропонували розуміти: спосіб впливу на членів суспільства з метою урегулювання поведінки; інструмент подолання девіантної поведінки; спосіб саморегуляції індивідуальної поведінки в одне ціле; механізм соціалізації індивідів; засіб досягнення гармонії та стабільності у суспільстві; спосіб регуляції індивідуальної поведінки; чинник формування людини як особистості; фактор усвідомлення людини себе членом суспільства; механізм координування

взаємодії індивідів і діяльності суспільства загалом; спосіб досягнення індивідом схваленої та типової для індивіда поведінки; процес засвоєння індивідом суспільної культури; механізм подолання соціальних конфліктів; засіб організації та інтеграції енергії індивідів у суспільстві.

5) Сучасний період, якому притаманний демократичний соціальний контроль, що має правову природу і здійснюється з дотриманням прав людини, які закріплені міжнародними та національними правовими актами.

Література

1. Бабосов Е.М. . Общая социология: Учеб. пособие для студентов вузов. – Второй изд., Стер. – Мн.: «ТетраСистемс»,. – 2004. – 640 с.
2. Вебер М. Соціологія. Загальносоціологічні аналізи / М. Вебер. – Політика – К., 1998 – 534 с.
3. Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О. І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 221 с.
4. История теоретической социологии: в 4 т. / Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов. – Т.3. – М.: Канон, 1997. – 448 с.
5. Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю.Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – 155с.
6. Кондов К. В. Концепція соціального контролю в соціології Едварда Росса / К. В. Кондов // Український соціум. – 2011. – № 2. – С. 61-68.
7. Кондов К. Особливості генези та розвитку функціоналістської концепції соціального контролю./ К. Кондов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – № 10. – 2010. – С. 58-67.
8. Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К. В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 104-109.
9. Косінов С.А. Контроль у державі як складова соціальної системи / С. Косінов // Ві-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується генеза ідеї соціального контролю та її вплив на розвиток порядку. Стан порядку і стабільності у суспільстві залежить від багатьох соціальних факторів. Серед них важливе місце займає соціальний контроль, як засіб саморегуляції суспільства, мета якого полягає у впорядкуванні суспільних відносин. Особливої гостроти ця проблематика набуває у правовій площині, де соціальний контроль використовується разом з іншими соціальними і правовими засобами, як вирішальний фактор у формуванні правового порядку.

Встановлено, що соціальний контроль відомий людству від початку створення першого соціального інституту - сім'ї. Виявлено, що реалізація соціального порядку, який породжується соціальними зв'язками та зумовлений контролем може досягатися за допомогою: моральних норм (Конфуцій); засобів примусового характеру (Н. Макіавеллі, Ж-Ж. Руссо); лідерства, престижу, табу, громадської думки (Р. Парк); солідарності (Е. Дюркгейм); освітніх інститутів, навчальних закладів тощо (П. Бурдьє); раціоналізації економіки, управління, суспільного життя, влади (М. Вебер); примусу, експлуатації, влади (К. Маркс, Г. Зіммель, Ф. Енгельс); соціальних норм і цінностей, ритуальних дій, інституалізації, примусу, насильства (Т. Парсонс); культури, санкцій (Р. Лап'єр); влади та підпорядкування через національну церкву, систему каст, титулів і церемоній (Г. Спенсер); народних звичаїв, традицій, соціальних інститутів, законів (У. Самнер).

SUMMARY

Origin of the idea of social control and its influence on development of the order is investigated in this article. Condition of order and stability in a society depends on many social factors. Social control holds a prominent place among them, being a way of self-regulation of the society, the purpose of which is specifically to regulate social relations. This problem becomes especially acute in the legal sphere, where social control is used together with other social and legal means as a key aspect in formation of the legal order.

It was established that the social control has been known to the humanity since creation of family as the first social institution. It was found that implementation of the social order, which is generated by social relations and based on the control, can be achieved by the following means: moral norms (Confucius); compulsory measures (N. Machiavelli, J.-J. Rousseau); leadership, prestige, taboo, public opinion (R.E. Park); solidarity (E. Durkheim); educational institutions and establishments, etc. (P. Bourdieu); rationalization of economics, management, public life, government (M. Weber); compulsion, exploitation, power (K. Marx, G. Simmel, F. Engels); social norms and values, ritual actions, institutionalization, compulsion, violence (T. Parsons); culture, sanctions (R. Lapierre); authority and subordination through national church, system of castes, titles and ceremonies (H. Spencer); folk customs, traditions, social institutions, laws (W. Sumner).

сник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 63-71.

10. Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М. ; Берлин : Директ-Медиа, 2014. – 206 с.

11. Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: Классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.01. – Москва, 2003.- 192 с.

12. Парсонс Т.О социальных системах / Т. Парсонс. – М. : Академический Проспект, 2002. – 832 с.

13. Рустамов А.С.О. Социальный контроль как средство воздействия на массовое сознание в системе управления / А.С.О. Рустамов // Вектор науки ТГУ. – Серия: Экономика и управление. – 2011. – № 2. – С. 28-30.

14. Смольков В.Г. Социальный контроль / Смольков В.Г.// Социально-гуманитарные знания. – 2000. – №4. – С.193-204.

15. Современная западная философия: Словарь/ сост. и отв. ред. В.С. Малахов, В.П. Филатов. – М.: ТОН – Остожье, 1998. – 544 с.

16. Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 21 с.

17. Черниш Н.Й. Соціологія: курс лекцій./ Н.Й. Черниш – Львів, 2004. – 460 с.